

ԿԱՐԾԻՔ

Մարիամ Գազիկի Խանգաղյանի «Վաղ պետականությունների ձևավորման մեխանիզմներն ու առանձնահատկությունները (Հայկական լեոնաշխարհի մ.թ.ա. II հազարամյակի պետական կազմավորումների օրինակով)» ատենախոսության վերաբերյալ, ներկայացված Է.00.02 – «Համաշխարհային պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար:

Մարիամ Խանգաղյանի ատենախոսությունը նվիրված է պատմագիտության, քաղաքական մարդաբանության և հնագիտության համար առանցքային նշանակություն ունեցող խնդրի՝ վաղ բարդ հասարակությունների և պետական կազմավորումների առաջացման մեխանիզմների ուսումնասիրությանը՝ այն դիտարկելով Հայկական լեոնաշխարհի մ.թ.ա. II հազարամյակի տվյալների համատեքստում: Աշխատանքի առանձնահատկությունն այն է, որ հեղինակը փորձում է խնդիրը քննարկել ոչ թե մեկ տեսական դպրոցի շրջանակում, այլ տարբեր ժամանակաշրջաններում ձևավորված պոլիտոգենեզի և վաղ պետականության տեսությունների լայն համադրության միջոցով:

Նման թեմայի արդիականությունն ընդգծելու համար հարկ էմ համարում նշելու հետևյալը.

Նախ պետք է արձանագրել, որ Հայաստանյան պատմագիտության մեջ մինչ այժմ գերակշռում է Հայկական լեոնաշխարհի մ.թ.ա. II հազարամյակի կազմավորումների զուտ պատմա-քաղաքական նկարագրությունը՝ հիմնված խեթական և ասորեստանյան աղբյուրների վրա: Իսկ այն հարցը՝ ի՞նչ էին դրանք՝ ցեղապետություն, բարդ ցեղապետություն, վաղ պետություն, մնում է գործնականում չմշակված:

Երկրորդ: Հայ պատմագիտության մեջ երկար տասնամյակներ գերիշխել են խորհրդային մարքսիստական դոգմատիկ սխեմաները: Հնգանդամ ֆորմացիոն տեսության շրջանակներում մշակված պետականության ձևավորման սխեմաներից դուրս («ոազմական դեմոկրատիա», «ցեղային միություններ») նոր տեսական

վերախմաստավորում գրեթե չի եղել: Հետխորհրդային շրջանում, չնայած առանձին հեղինակների փորձերին, հայրենական պատմագիտությունը զգալիորեն հետ է մնացել արևմտյան պոլիտոգենետիկ տեսությունների (նեոէվոյուցիոնիզմ, հետերարխիա, ցանցային-կորպորատիվ ստրատեգիաներ, սուբյեկտայնություն) ինտեգրման և դրանք հնագիտական ու սեպագիր սկզբնաղբյուրների նկատմամբ կիրառելու գործընթացներից: Այս առումով հայցորդի փորձը՝ մեկ ընդհանուր հարթության մեջ համադրելու պոլիտոգենետի տեսական-հայեցակարգային հենքը և Հայկական լեոնաշխարհի մ.թ.ա. II հազարամյակի նյութական ու գրավոր աղբյուրները, խիստ արդիական է և ունի էական գիտական նշանակություն:

Ատենախոսության կառուցվածքը եվ հիմնական բովանդակությունը:

Ատենախոսությունը (ծավալը՝ 203 էջ) բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից (բաժանված համապատասխան ենթագլուխների), եզրակացությունից և գրականության ցանկից (ավելի քան 600 միավոր՝ հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, գերմաներեն):

Ներածությունում (էջ 5–11) հիմնավորված է թեմայի արդիականությունը, ձևակերպված են նպատակներն ու խնդիրները, մեթոդաբանությունը, գիտական նորույթն ու կիրառական նշանակությունը, ինչպես նաև տրված է հիմնախնդրի ուսումնասիրվածության աստիճանի համառոտ ակնարկ: «Պոլիտոգենետի էվոյուցիոնիստական հայեցակարգերը» խորագրով առաջին գլուխը (էջ 12–65) նվիրված է պոլիտոգենետի էվոյուցիոնիստական հայեցակարգերի զարգացմանը: Հեղինակը բավական լայն շրջանակով ներկայացնում է XIX դարի էվոյուցիոնիզմը, Սպենսերի, Մորգանի և մարքսիստական մոտեցումները, ասիական արտադրաեղանակի տեսությունը, Վիտֆոգելի հիդրավլիկ տեսությունը, ինչպես նաև Գ. Չայլդի, Լ. Ուայթի, Զ. Սթյուարտի, Մ. Ֆրիդի, Է. Սերվիսի, Մ. Սալինգի, Հ. Մարվինի, Ռ. Կարնեյրոյի և այլ հեղինակների հայեցակարգերը: Այս գլխի հիմնական արժանիքը գրականության ընդգրկունությունն է: Հեղինակը ցույց է տալիս, թե ինչպես «պետության ծագման» խնդիրը

աստիճանաբար փոխակերպվել է ավելի լայն՝ սոցիալական բարդացման, ինտեգրման, իշխանության կենտրոնացման և քաղաքական կազմակերպման խնդիրների:

Երկրորդ գլխում՝ «XX դարի մյուս տեսությունները և արդի մոտեցումները» (էջ 66–117), քննվում են դիֆուզիոնիզմը, Ֆ. Բոասի դպրոցի տեսակատր, կառուցվածքային ֆունկցիոնալիզմը, Բ. Ռենֆրյուի «մուլտիպլիկատոր ազդեցության» մոդելը, Հ. Կլասենի «վաղ պետության» նախագիծը, ինչպես նաև արդի հայեցակարգերը՝ հետերարխիան, ցանցային/կորպորատիվ ստրատեգիաները և «գործողունակությունը» (agency): Այս գլուխը հատկապես կարևոր է, քանի որ այստեղ է ձևավորվում այն տեսական գործիքակազմը, որն օգտագործվում է երրորդ գլխում: Դրա ուժեղ կողմը ժամանակակից տեսությունների նկատմամբ հեղինակի հետաքրքրությունն է և դասական էվոլյուցիոնիզմի սահմանափակումների գիտակցումը:

Երրորդ գլխում՝ «Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. II հազարամյակի սոցիո-քաղաքական կազմավորումները պոլիտոգենետիկ տեսությունների համատեքստում» (էջ 118–171), հայցորդը փորձում է տեսական մոդելները կիրառել Հայկական լեռնաշխարհի նյութի վրա՝ քննարկելով լեռնաշխարհի աշխարհագրական հատվածայնությունը, հետերարխիան, վիշապաքարերի ու *pars pro toto* երևույթի գործողունակությունը, բարդացման մեխանիզմները (պատերազմ, կրոն, մետաղագործություն, առևտուր) և կոնկրետ տարածաշրջանային միավորները (Հայասա, Նաիրի, Լճաշեն-Մեծամորյան մշակութային միջավայր): Եզրակացության մեջ (էջ 172–178) ամփոփված են հետազոտության հիմնական դրույթները:

Մեթոդաբանություն և նպատակ:

Ատենախոսության ներածությունում հեղինակը հստակ ներկայացնում է հետազոտության նպատակը, խնդիրները, մեթոդաբանությունը, ժամանակագրական սահմանները, գիտական նորության վերաբերյալ իր պատկերացումները և կիրառական նշանակությունը: Հեղինակը ճիշտ է նկատում, որ վաղ պետականության ուսումնասիրության ընթացքում գոյություն ունեցող տեսությունները չեն կարող մեխանիկորեն կիրառվել հնագիտական նյութի նկատմամբ, հատկապես այն

հասարակությունների դեպքում, որոնց վերաբերյալ գրավոր աղբյուրները սակավ են կամ անուղղակի: Այս մեթոդաբանական զգուշավորությունը կարևոր է, քանի որ Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. II հազարամյակի սոցիալ-քաղաքական կազմավորումների բնույթի հարցը երկար ժամանակ քննարկվել է առավելապես «ցեղային միություն», «ռազմական դեմոկրատիա», «ցեղապետություն» կամ «պետություն» հակադիր սահմանումներ ենթադրող կատեգորիաների միջոցով: Ատենախոսության դրական կողմերից մեկն այն է, որ հեղինակը փորձում է հաղթահարել այդ երկատումը:

Ատենախոսության հիմնական արժանիքներն ու ձեռքբերումները:

Ատենախոսության անվիճելի առավելությունն առաջին և երկրորդ գլուխներում կատարված ծավալուն տեսական-պատմագիտական աշխատանքն է: Հեղինակը հաջողությամբ համակարգել է քաղաքական մարդաբանության ավելի քան երկու տասնյակ հիմնարար տեսություններ՝ Սպենսերից ու Մորգանից մինչև Կլասեն, Ռենֆրյու, Կրումլի և Բլանտոն:

Հայ պատմագիտության համար խիստ արժեքավոր է հետերարխիայի (heterarchy), ցանցային ու կորպորատիվ ստրատեգիաների (network and corporate strategies), ինչպես նաև «գործողունակության» (agency theory) հասկացությունների մանրամասն ներկայացումը:

Հայցորդը փորձել է սինթեզել պատմագիտական, հնագիտական և մարդաբանական տվյալները՝ հաղթահարելու համար զուտ պատմա-համեմատական կամ աղբյուրագիտական նկարագրականությունը:

Ատենախոսության մեջ հաջողությամբ ցույց է տրված խորհրդային պատմագիտության մեջ արմատավորված «ռազմական դեմոկրատիայի» և ունիվերսալ ֆորմացիոն սխեմաների անբավարարությունը Հայկական լեռնաշխարհի բարդ հասարակությունները նկարագրելու համար:

Ատենախոսության գիտական նորության ընդհանուր գնահատականը:

Ատենախոսության գիտական նորությունը, իմ կարծիքով, առավել ճիշտ է գնահատել ոչ թե որպես Հայկական լեռնաշխարհում «վաղ պետությունների» գոյության

վերջնական ապացուցում, այլ որպես այդ տարածքի մ.թ.ա. II հազարամյակի սոցիալ-քաղաքական զարգացումների մեկնաբանության բազմամոդելային մոտեցման ձևավորում: Հեղինակը փորձում է ցույց տալ, որ սոցիալական բարդացումը և քաղաքական կենտրոնացումը կարող էին ունենալ տարբեր ուղիներ և որ միևնույն ժամանակաշրջանում տարբեր տարածաշրջաններում կարող էին գոյություն ունենալ տարբեր կազմակերպական ձևեր:

Այս տեսակետից հատկապես կարևոր է «հիբրիդային պոլիտիայի» գաղափարը, թեև այն դեռևս պահանջում է տեսական հետազոտման և հստակ չափորոշիչների ձևավորում:

Աշխատանքի գիտական արժեքը նաև այն է, որ հեղինակը փորձում է հայկական նյութը ներգրավել միջազգային տեսական բանավեճերի մեջ և ցույց տալ, որ Հայկական լեոնաշխարհի հնագիտական նյութը կարող է օգտագործվել վաղ քաղաքական կազմակերպման ընդհանուր տեսությունների ստուգման և վերանայման համար:

Դիտողություններ և առաջարկներ:

Ատենախոսության 1.5.4 և 1.5.5 ենթագլուխներում (էջ 44–48) հեղինակը ներկայացնում է Մորթըն Ֆրիդի և Էլման Սերվիսի նեոէվոլյուցիոնիստական մոդելները: Սակայն հստակ տարանջատված չէ, որ Սերվիսի սխեման (*Band – Tribe – Chieftdom – State*) հենված է սոցիո-քաղաքական ինտեգրման և ինստիտուտների վրա, մինչդեռ Ֆրիդի սխեման (*Egalitarian – Rank – Stratified – State society*) հենված է սոցիալական անհավասարության և ռեսուրսների հասանելիության վրա: Հեղինակը երբեմն նույնացնում է «Rank society»-ն և «Chieftdom»-ը, որն ըստ իս տեսական վրիպում է:

1.5.8 ենթագլխում (էջ 56–60) Ռոբերտ Կարնեյրոյի «սահմանափակման տեսությունը» ներկայացված է որպես զուտ պատերազմի և բնակչության աճի հետևանք: Ատենախոսը բաց է թողել Կարնեյրոյի առանցքային դիտարկումը՝ «Սոցիալական սահմանափակման» (*Social circumscription*) և «Ռեսուրսային կենտրոնացման» (*Resource concentration*) մեխանիզմները: Հայկական լեոնաշխարհի պարագայում հենց սոցիալական

ու ռեսուրսային սահմանափակումն էր (ոչ միայն ֆիզիկական-աշխարհագրական) խթանում բարդ ցեղապետությունների առաջացումը:

2.6.4 և 3.2.3 ենթագլուխներում Քերոլ Կրումլիի հետերարխիայի տեսությունը մեկնաբանված է որպես պարզապես «ապակենտրոնացվածություն» կամ «հիերարխիայի բացակայություն»: Կրումլիի սահմանումը մի փոքր այլ շեշտադրում ունի, այն է՝ հետերարխիան հասարակական տարրերի այնպիսի հարաբերությունն է, երբ դրանք կամ չունեն հիերարխիկ դասավորություն, կամ հնարավոր է դրանց հիերարխիկ դասավորումը բազմաթիվ տարբեր եղանակներով (օրինակ՝ ռազմական, կրոնական, տնտեսական իշխանությունների գուգահեռ, ոչ-հիերարխիկ գոյակցությունը): Հայկական լեոնաշխարհի մ.թ.ա. II հազարամյակի հասարակություններում հետերարխիան դրսևորվում էր ռազմական առաջնորդի, քրմական դասի և համայնքային ավագանու իշխանական ոլորտների գուգահեռությամբ, ինչն էլ ատենախոսության մեջ բավարար խորությամբ բացահայտված չէ:

Աշխատանքի 123–126-րդ էջերում ներկայացված ցեղապետության և պետության համադրական հատկանիշների աղյուսակը մեթոդական առումով օգտակար փորձ է: Սակայն աղյուսակի որոշ չափանիշներ չափազանց կոշտ հակադրություն են ստեղծում այնպիսի երևույթների միջև, որոնք իրականում կարող են գոյություն ունենալ շարունակականության ձևով: Օրինակ՝ ժառանգական իշխանությունը, հարկահավաքությունը, ռեցիպրոկացիան, բազմաստիճան հիերարխիան կամ մասնագիտացված աշխատուժը հազիվ թե կարողանան առանձին-առանձին որոշել՝ տվյալ հասարակությունը ցեղապետություն է, թե պետություն: Հեղինակն ինքն էլ գալիս է այն եզրակացության, որ լեոնաշխարհում առկա են հիմնականում «հիբրիդային» կամ միջանկյալ կազմավորումներ: 126-րդ էջում այդ կազմավորումները բնութագրվում են որպես ցեղապետությանը և պետությանը գուգահեռաբար բնորոշ գծեր ունեցող համակարգեր: Այս գաղափարը, իմ կարծիքով, աշխատանքի հետաքրքիր և հեռանկարային արդյունքներից է: Սակայն «հիբրիդային պոլիտիա» հասկացությունը պետք է ավելի հստակ սահմանվի և օպերացիոնալացվի: Եթե այն պարզապես նշանակում

է «միջանկյալ ձև», ապա այն նկարագրական եզրույթ է: Եթե այն առաջարկվում է որպես ինքնուրույն գիտական կատեգորիա, անհրաժեշտ է սահմանել դրա տարբերակիչ չափանիշները:

127–129-րդ էջերում քննարկվում է քոչվոր կամ կիսաքոչվոր հասարակությունների՝ պետության մակարդակի հասնելու հնարավորությունը: Հեղինակի կարևոր դիտարկումն այն է, որ անասնապահական հասարակությունը ինքնաբերաբար չի նշանակում ապակենտրոնացված կամ ոչ հիերարխիկ հասարակություն: Այդուհանդերձ, այստեղ վիճելի է այն ընդհանրացումը, ըստ որի մ.թ.ա. II հազարամյակում Հայկական լեռնաշխարհի հիմնական մասում քոչվորական կացութաձևը գերակայող բնույթ ուներ: Նման ընդհանրացման դեպքում անհրաժեշտ է շատ ավելի հստակ տարածաժամանակային տարբերակում, քանի որ անասնապահության գերակշռությունը դեռևս չի նշանակում քոչվորություն, իսկ սեզոնային շարժունակությունը չի նույնանում լիարժեք քոչվորական տնտեսության հետ: Այս հարցը կարևոր է նաև այն պատճառով, որ հեղինակը քոչվորությունը կապում է հետերարխիայի և կենտրոնացման սահմանափակման հետ:

Ատենախոսության «Բարդացման մեխանիզմները» բաժնում հեղինակը առանձնացնում է ժողովրդագրական աճը, հաղորդակցությունը, ռեսուրսների վերահսկողությունը, ռազմական ճնշումը, արտաքին ինտեգրացիոն համակարգերի ազդեցությունը, երկրագործական տնտեսությունը և այլ գործոններ: Այստեղ, սակայն, անհրաժեշտ է կարևոր տեսական տարբերակում կատարել. գործոնը և մեխանիզմը նույնական չեն: Ռազմական ճնշումը մեխանիզմ չէ, գործոն է: Մեխանիզմը պետք է բացահայտի, թե ինչպես է ռազմական ճնշումը վերածվում սոցիալական ինտեգրման, ռազմական մոբիլիզացիայի, իշխանության կենտրոնացման և ինստիտուցիոնալ փոփոխության: Նույն կերպ ռեսուրսի առկայությունը մեխանիզմ չէ: Մեխանիզմը կարող է լինել ռեսուրսի վերահսկողության մենաշնորհացումը, դրա հիման վրա վերնախավի ձևավորումը և վերահսկվող վերաբաշխման համակարգի առաջացումը: Այս իմաստով աշխատանքի հաջորդ կարևոր քայլը պետք է լիներ ոչ թե միայն գործոնների թվարկումը,

այլ յուրաքանչյուր գործոնի համար գործընթացային պատճառահետևանքային շղթայի կառուցումը:

Առանձին դեպքերում խնդրահարույց են հնագիտական սկզբնաղբյուրների թվագրություններն ու բնութագրությունները: Մասնավորապես Քարաշամբի դամբարանադաշտի թռեղք-վանաձորյան մշակույթը նշանավորող հարուստ և շքեղ նյութերով մ.թ.ա. XIX-XVIII դդ. դամբարանները ներկայացված չեն, որն էլ ոչ ճիշտ հետևությունների է հանգեցրել (էջ 170): Ընդհանրապես գերակշռում են հնագիտական սկզբնաղբյուրների տվյալների սոսկ թվարկումներ և այդ մակերեսային թվարկումների հիման վրա առաջարկվում են տեսական բնույթի վերակազմություններ և բնութագրություններ, ինչն անթույլատրելի մոտեցում է:

Ատենախոսության ընդհանուր գնահատականը և եզրակացությունը:

Մարիամ Գազիկի Խանգաղյանի ատենախոսությունը ծավալուն, տեսականորեն հագեցած և գիտականորեն հավակնոտ հետազոտություն է: Հեղինակը տիրապետում է ինչպես պոլիտոգենեզի և վաղ պետականության վերաբերյալ տեսական գրականությանը, այնպես էլ Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. III-II հազարամյակների հնագիտական և պատմական նյութին:

Աշխատանքի կարևոր արժանիքն այն է, որ հեղինակը չի սահմանափակվում մեկ տեսական մոդելի կիրառմամբ և փորձում է հայկական նյութը դիտարկել տարբեր բացատրական համակարգերի փոխհարաբերության մեջ: Արդյունքում Հայկական լեռնաշխարհի սոցիալ-քաղաքական զարգացումը ներկայացվում է որպես բազմուղի, տարածաշրջանայինորեն տարբերակված և ոչ գծային գործընթաց:

Միաժամանակ, ատենախոսության մի շարք եզրահանգումներ ունեն վարկածային բնույթ և պահանջում են հետազոտ ստուգում: Հատկապես անհրաժեշտ է ավելի հստակ սահմանազատել հնագիտական փաստը, դրա մեկնաբանությունը և տեսական հիպոթեզը, ինչպես նաև ավելի խիստ օպերացիոնալացնել «հիբրիդային պոլիտիա», «հետերարխիա», «հնարավորությունների պատուհան» և «վաղ պետություն» հասկացությունները:

Այս և վերը բերված դիտողությունները, կարող են պիտանի լինել առաջադրված տեսական մոդելների հետագա կատարելագործման և որոշ եզրահանգումների ապացուցողական աստիճանի հստակեցման համար և չեն նվազեցնում հեղինակի կատարած աշխատանքի կարևոր դերը հետազոտությունների այս ոլորտում:

Ատենախոսությունը հեղինակի ինքնուրույն գիտական ուսումնասիրության արդյունք է, պարունակում է տեսական ընդհանրացումներ, նոր մեկնաբանական մոտեցումներ և Հայկական լեռնաշխարհի վաղ քաղաքական կազմակերպությունների ուսումնասիրության համար գիտականորեն օգտակար դրույթներ: Հեղինակին հաջողվել է հայ պատմագիտության մեջ առաջին անգամ նման ընդգրկուն ծավալով համակարգել պոլիտոգենեզի համաշխարհային տեսական ժառանգությունը և փորձ կատարել այն ծառայեցնելու Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. II հազարամյակի պատմահնագիտական նյութի մեկնաբանմանը: Ատենախոսության հիմնական դրույթներն արտացոլված են հեղինակի հրատարակած գիտական հոդվածներում: Ատենախոսությունը համապատասխանում է պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի համար ներկայացվող պահանջներին, իսկ հեղինակը արժանի է Է.00.02՝ «Համաշխարհային պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի շնորհմանը:

Պաշտոնական ընդդիմախոս՝

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գ/հ խմբի ղեկավար,

պ.գ.դ. Պավել Ավետիսյան

Պավել Ավետիսյանի ստորագրությունը հաստատում եմ՝

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրենի տեղակալ,

բ.գ.թ. Տ. Դալալյան

